

I. KAPITOLA

1.1. Obohacování slovní zásoby sémantickým tvořením lexikálních jednotek

Rozšiřování slovní zásoby se obecně děje několika způsoby: 1) tvořením nových slov, 2) zvyšováním počtu významů existujících slovních forem, 3) vznikem ustálených slovních spojení, 4) přejímáním cizích slov.

Tato práce se zabývá především způsobem uvedeným ad 2 (ve spojitosti se způsobem uvedeným ad 3), tj. obohacováním slovníku vznikem polysémie: jedna forma se spojuje s více významy / sémémy, mezi nimiž lze vysledovat genetickou souvislost.

Polysémie je v lexikálním systému zcela běžným jevem.¹³ Pomáhá totiž řešit protiklad mezi nikdy nekončící potřebou stále nových pojmenování a omezeností inventáře jazykových jednotek. Vyhovuje též lidské paměti.

Vedle „jemnějších“ významových modifikací, vznikajících lexikalizací různých kontextových posunů a projevujících se v sémové skladbě pouze výměnou, přibráním nebo zánikem omezeného počtu zpravidla okrajovějších sémů, podílí se na vzniku polysémie také tzv. **přenášení**, tj. užití už existující slovní formy k pojmenování skutečnosti, která je s původně pojmenovanou skutečností spjata podobou, eventuálně soumezností.¹⁴ Takové tvoření nových lexikálních jednotek se též označuje jako **sémantické tvoření** (specifikační přívlastek *sémantické* reflektuje skutečnost, že jde o tvorbu, která není provázena formálními změnami motivující jednotky, nýbrž pouze procesy sémantickými). Význam přeneseného pojmenování sice zůstává s ostatními významy polysémií jednotky geneticky spjat, shoda sémantických rysů však může být – na rozdíl od pouhého významového posunu – jen velmi malá. Často jde pouze o styčnost sémů asociativních, založených na zkušenostech s denotáty.

Základními druhy přenesených pojmenování jsou **metafora** a **metonymie**. **Metafora** je tradičně vykládána jako pojmenování skutečnosti prostřednictvím výrazu primárně označujícího skutečnost něčím podobnou. Společný znak (*tertium comparationis*) nemusí být vždy znakem podstatným, bývá však znakem nápadným (např. *dudek* – nářeční název čepce podle výrazné mašle připomínající chocholku ptáka dudka).

Za podtyp metafory bývá považována¹⁵ **personifikace**. Spočívá v tom, že se přenáší vlastnost živé bytosti na neživý předmět nebo jev, tj. věc se chová, jako kdyby vycházela přímo z ní nějaká činnost, případně je charakterizována lidskými rysy (např. *milovník* – nářeční název pro svlačec motivovaný ovíjením této rostliny kolem jiných rostlin).

---

¹³ Z 1000 nejčastěji užívaných českých slov (slovních forem) je pouze 230 monosémních (informace přejata z poznatků diplomantů prof. Františka Čermáka).

¹⁴ Přejít mezi pouhými významovými posuny a přenášením (zejména metonymickým, tj. založeným na soumeznosti) je však plynulý. Hraniční postavení lze přisoudit zejména generalizaci a specifikaci, viz dále v textu.

¹⁵ Tak např. HRABÁK 1977, s. 146.

Zásadně jiným způsobem přenášení nežli metafora je **metonymie**. Vzniká přenesením pojmenování na skutečnost, která je s původní skutečností spjata nějakou souvislostí, resp. soumezností¹⁶ (např. prostorovou, časovou, kvalita-
tivní, funkční aj.). Na rozdíl od metafory si metonymie v podstatě vždy pone-
chává význam motivující jednotky, pouze ho „zasouvá“ do pozadí. Lze si ji
představit jako jistý druh elipsy (např. *dušičky* – nářeční název pečiva připravo-
vaného na svátek Dušiček).

Druhem metonymie je **synekdocha**, založená na souvislosti části a celku
(*pars pro toto, totum pro parte*), např. starý název prkna *tlo* se v nářeční mluvě
přenesl na celý dřevěný strop. K synekdoše bývá řazeno i přenášení (eventuálně
významový posun) založené na vztazích hyperonymně-hyponymních (*genus pro
specie, species pro genere*), tj. **specifikace** (zužování) a **generalizace**
(rozšiřování) významu. Např. v některých nářečích se význam slova *děcko* zúžil
z „dítě“ na „dítě ženského pohlaví – děvče“, v některých nářečích se význam
slova *cérka* rozšířil z „dcera“ na „děvče“.

---

¹⁶ Pojmu „soumeznost“ dává přednost např. FILIPEC (1962).

1.2. Uzuální metafory; metafory pojmenovací

Studium metafory¹⁷ ponechává většinou poněkud stranou problematiku metafor ustálených – **uzuálních** – a v jejich rámci též otázku specifčnosti přenesených jednotek s primárně pojmenovací funkcí (metafor **pojmenovacích**). Mnohé studie o metafoře se těmito otázkám vyhýbají (alespoň proklamativně, v uváděných příkladech tomu tak vždy nebývá) tím, že uzuální metaforu – někdy charakterizovanou přízviskem „mrtvá“ – nepovažují už za metaforu, a tudíž se jí vůbec nevěnují. V jiných není okazionální a uzuální metafora dostatečně rozlišena, což může vést i k určitým neadekvátnostem výkladu.

Přesto (nebo právě proto), že jazykovědné práce tuto problematiku reflektují spíše okrajově, objevuje se v nich pro zachycení rozdílu mezi oběma druhy metafor dosti pestrý soubor označení (zčásti jemně pojmově diferencovaných – podle zdůrazňovaného aspektu). Okazionální metafory bývají specifikovány též přívlastky: *aktuální, individuální, neustálené, parolové, promluvové, stylistické* apod.; uzuální jsou označovány jako: *jazykové, lexikalizované, lexikální, slovníkové, systémové, ustálené* apod.¹⁸ Pro charakteristiku metafor první skupiny je důležitá především jedinečnost užití a závislost na kontextu. Jejich působnost pramení ze střetu „nečekaného slova“ s kontextem a ze složité interakce představ spojitelných se srovnávanými pojmy (resp. denotáty). Naproti tomu ustálené metafory jsou pevně zakotveny v systému konkrétního jazyka, nemají účinnost danou momentem překvapení a neumožňují různé interpretace. Jejich

---

¹⁷ Zájem o metaforu trvá v našem civilizačním kontextu už od antiky. Definici a zároveň klasifikaci široce chápané metafory (založenou na logických kategoriích) podal ARISTOTELES (1993, s. 32) v *Poetice*: „Metafora jest přenesení jména z jedné věci na druhou, a to buď z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z jednoho druhu na jiný, anebo podle obdoby.“ Aristoteles považoval metaforu za prostředek poetizační, jehož zvláštní funkce je umožněna vybočením z běžných regulí jazyka. Cenil si zejména metafor neobvyklých a neotřelých. Na Aristotelovy poznatky tvůrčím způsobem navázal např. QUINTILIANUS, který podobně jako on viděl v metaforách v první řadě ozdobný jazykový prostředek, ve větší míře si však všiml i přenesených pojmenování v běžné řeči. Vytvořil též typologii metafor založenou na věcněvýznamové charakteristice srovnávaných oblastí (přenášení z živého na neživé, z neživého na živé, z živého na živé, z neživého na neživé), která se v různých modifikacích uplatňuje dodnes. Během středověku a dále až do konce 18. století poznání metafory nijak zásadně nepokročilo. Tropy byly nadále chápány jako jazykové ozdoby a sledovány zejména v rámci rétoriky a poetiky. Pomineme-li některé plodné úvahy o metafoře pocházející z pera filozofů 17. a 18. století (např. G. VICA), lze zaznamenat částečnou změnu až v 19. století v souvislosti s narůstajícím zájmem o jazyk a jeho vývoj. Diskutovanou se stala např. otázka metaforického charakteru a původu jazyka (zmiňována už v 18. století osvícenským filozofem J. G. HERDEREM, později např. J. PAULEM, u nás J. GEBAUEREM ad.). Průlom do studia metafory přineslo 20. století, a to z velké části zásluhou filozofie jazyka (jmenujme alespoň práce M. BLACKA, J. R. SEARLA, G. LAKOFFA a M. JOHNSONA, jejichž poznatky bývají často reflektovány i v kontextu primárně lingvistickém). Na výzkumu metafory se v posledních desetiletích podílí i řada dalších disciplín a subdisciplín (např. kognitivní aspekty metafory se staly předmětem zájmu psycholingvistiky).

¹⁸ Viz ŽVÁČEK 1981.

význam je jednoznačně petrifikován, nevytváří se až při spojení s aktuálním kontextem.

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že charakteristika *okazionální (aktuální aj.)* nemusí být nutně spjata pouze s metaforou básnickou, jak bylo mnohdy implicitně naznačováno, ale též s obrazným vyjadřováním v jiných stylových rovinách, např. v publicistice a v neposlední řadě i v běžné mluvě. Samozřejmě v každé z těchto oblastí podléhá metaforika jistým modifikacím (v souvislosti s funkcí, kterou v nich plní).¹⁹

Básnickou metaforu zpravidla charakterizuje užití zvláště nápadných a nečekaných kombinací slov. Vzniká tak mj. výrazová expresivita, která se stává podkladem estetického působení. Vztah podobnosti, na němž je básnická metafora založena, bývá často značně uvolněný, velice subjektivní a nejednoznačně interpretovatelný. Účinnost metafory vychází z prolnutí dvou představ, vytvářejícího novou sémantickou i emocionální hodnotu.²⁰

Publicistická metafora má funkci více konkretizační, znázorňovací, takže bývá méně vágní, jde v ní ve větší míře o vystižení skutečné podobnosti. Jejím úkolem je však také ozvláštnit text, upoutat pozornost adresáta – tím se přibližuje k metafoře básnické.

Okazionální metafory běžné mluvy vznikají nejčastěji ze snahy o vyjádření emocionálního příznaku (lichotivého nebo naopak hanlivého). Jejich základem tedy zpravidla není faktická podobnost srovnávaných jevů, ale shoda hodnotících asociací. Výběrem výrazů bývají méně nápadité nežli okazionální metafory dvou předchozích oblastí. (Živnou půdou pro metaforiku je mluva slangová. Vzniká v ní řada výrazově a funkčně značně expresivních metafor, často s příznakem ironie či nadsázky, pro něž bývá typická tendence k rychlé lexikalizaci.)

Otázkou – nejednotně řešenou²¹ – je, jaký vztah platí mezi okazionálními a uzuálními metaforami. Nasnadě je výklad, že jde o genetickou souvislost. Pokud se okazionální metafora začne častěji užívat, stane se z ní metafora ustálená, uzuální. Toto vysvětlení bylo však často zatemňováno výše zmíněným výhradním ztotožňováním okazionálních metafor pouze s oblastí básnickou a uzuálních metafor pouze s oblastí běžného jazyka (slovníku). Proces lexikalizace byl pak viděn tak, že každá jazyková (uzuální, slovníková) metafora byla primárně básnickou, s čímž není možno souhlasit.²²

---

¹⁹ Následný popis druhů okazionálních metafor se zčásti opírá o poznatky Josefa Václava BEČKY (1971).

²⁰ Srov. též PAVELKA 1982.

²¹ Srov. ŽVÁČEK 1981.

²² Srov. některé názory uvedené v práci ŽVÁČEK 1971; též např. HRABÁK (1977, s. 142-143): „Je teorie, že se metafory z básnického jazyka v důsledku automatizace stěhují do jazyka hovorového, a tím se lexikalizují, ale nevidím pro ni přesvědčivé důkazy. Domnívám se, že i automatizovaná básnická metafora zůstává faktem básnického jazyka.“

Neadekvátní výklad problematiky uzuálních metafor bývá někdy podmíněn i tím, že v jejich rámci není od **lexikalizované metafory** (vzniklé ustálením metafory okazionální, příp. zjednodušením přirovnání) dostatečně odlišena **lexikální metafora pojmenovací**.²³ Metafory lexikalizované se ustalují z potřeby vyzdvihnout specifický pohled na realitu většinou už nějak pojmenovanou, tj. slouží k účelům **přejmenovacím**. V jazyce zpravidla plní funkci pragmatických synonym (např. *makovice* k *hlava*). Naproti tomu metafory lexikální vznikají za účelem primárně **pojmenovacím**. Jsou užívány v případech, kde nastává potřeba pojmenovat nové objekty nebo pojmy.²⁴ Domníváme se, že přenášení je v takových případech funkčně paralelní slovtvorbě. Koncept podobnosti je využit především motivačně, sémantický vztah metaforicky utvořené lexikální jednotky k výchozímu pojmenování se většinou vytrácí hned při jejím vzniku – navázáním přímého vztahu k pojmenovávané skutečnosti (platí to zejména o pojmenovávaní **konkrétní**!), např. *měsíček* – botanický rod *Calendula*. Paralelu bychom mohli vidět ve ztrátě sémantického působení tzv. „vnitřní formy“ u derivovaných slov.²⁵ Vztah k motivujícímu slovu (resp. motivující relace podobnosti mezi srovnávanými třídami denotátů) se sice může v případě potřeby aktivovat (tak jako se může aktivovat působení vnitřní formy na význam derivovaného slova), většinou jsou však konotace související s primárním významem přenášeného výrazu, stejně jako konotace pragmatické – na rozdíl od skutečných metafor – nepotřebné, či dokonce nežádoucí. (Živější zůstávají v případech, kde pojmenovávaný a motivující denotát spojuje obdobná emocionální příznakovost, a také u metafor kognitivních, pomáhajících např. přiblížit abstraktní představu prostřednictvím konkrétní.)

Tendence k uplatnění pojmenovacích metafor (okrajověji též metonymií a synekdoch) se v nářečích projevuje výrazněji nežli ve spisovném jazyce. Tento pojmenovací postup je totiž na rozdíl od derivace založen na jednodušších myšlenkových operacích. Onomaziologický proces se neopírá o poměrně složitou cestu pojmové kategorizace pojmenovávaného jevu (zařazení do pojmových tříd, hierarchické odlišení kategorie onomaziologické báze a onomaziologického příznaku) a nemusí na základě této „analýzy“ vybrat přiměřený pojmenovací prostředek slovtvorného systému. Vychází z přímého porovnání nápadného, zpravidla vnějšího rysu pojmenovávané reality s realitou jinou (případně reflektuje nějakou jejich důležitou souvislost) a využívá jazykového prostředku již „hotového“.

---

²³ Tak např. pojmenovací metaforu *kohoutek* (vodovodu) uvádí řada autorů (podle našeho názoru chybně) jako příklad otěně, lexikalizované metafory, srov. ŠMILAUER 1972, s. 60.

²⁴ Srov. SHIPPANOVÁ 1994, s. 89.

²⁵ Srov. názor V. A. ZVEGINCEVA (*Semaziologia*, Moskva 1958, s. 192; přežato z DOKULILA 1962, s. 96), který se domnívá, že „vnitřní forma“ slova má úlohu především při vytváření nových slov, pro pochopení skutečného významu slova a jeho další vývoj je však prakticky bezvýznamná. Slovo přestává souviset s pojmenovávanou skutečností prostřednictvím operného slova a nabývá úplné významové samostatnosti, takže významová souvislost mezi utvořeným a operným slovem ustupuje do pozadí.

Nejvýrazněji se sémantické tvoření nářečních slovníkových jednotek uplatňuje při pojmenovávání²⁶:

- a) předmětů a jevů obtížně kategoriálně zařaditelných, a proto obtížněji slovo-
tvorně „uchopitelných“ (např. nář. přenesené názvy pro škraloup, tj. hustou
vrstvu na povrchu svařeného mléka: *baran, byk, čáp, kozich, kůže, pastýř,*
pavučina, tele ad.);
- b) méně důležitých předmětů a jevů, které nemají souvislost se základními lid-
skými potřebami (např. nář. přenesené názvy pro pěšinku ve vlasech:
brázda, cesta, chodníček, pěšinka, stezička, vývoz ad.);
- c) emociálně pojímaných předmětů a jevů (např. nář. přenesené názvy různých
jidel, zejména chudších a neoblíbených: *blbouni* – kynuté knedlíky, *hlupec*
– upečené rozstrouhané syrové brambory s mrkví, *káča* – plněný vepřový
žaludek);
- d) předmětů a jevů z domácího prostředí, tj. z oblastí, kterou provází důvěr-
nost, emocionalita a zároveň nedostatek kontaktu s mluvou jiných regionů
či s pojmenováními prestižními (např. nář. přenesené názvy pro brousek, tj.
sraženou část pečiva: *brousek, cestička, kanička, klížka, kohoutí mléko,*
mašlička, pěšinka ad.);
- e) skutečností z dětského světa (např. nář. přenesená slovní spojení pojmeno-
vávající házení plochého kamínku po vodě: *házet*, příp. *dělat: kačeny,*
koničky, rybičky, štiky, žabky; baňky, cvočky, hubičky, hvězdičky, mističky,
pukličky, šipky, talířky; podvádět žida, převážet Panenku Marii ad.);
- f) vizuálně výrazných předmětů, jejichž vnější rysy přímo vybízejí k meta-
forickému pojmenování (např. nář. přenesené názvy pro rostlinu blatouch –
Caltha: volí oko, slunéčko, klobouček, mazanec, mastný knedlík ad.);
- g) relativně mladých reálií, které bylo nutno nějak „náhle“ pojmenovat,
zejména pokud je pro ně charakteristický vztah podřazenosti k jiné už dříve
existující a pojmenované reálii (např. nář. přenesené názvy pro nízká válco-
vitá železná kamínka, která se začala hromadně šířit až v minulém století:
*botek, bubínek, čertík, dědek, elefant, honzík, hrnec, kanónek, karlík, kotý-
lek, tonda, vašek, vincek* ad.);
- h) částí celku, především částí nástrojů (např. nář. přenesené názvy pro jednu
z částí pluhu – zhlavík plužních koleček: *hnízdo, kocour, koník, pilka, prsa,*
sedélko, stolička ad.);
- ch) předmětů a jevů bohatěji obsazených a zároveň vnitřně poměrně málo dife-
rencovaných tříd (např. nář. přenesené názvy různých jídel, rostlin, hmyzu,
hub apod., srov. názvy pro křemenáč osikový – *Leccinum aurantiacum:*
cihlář, haviř, janek, kovář, panna, šlejfiř, turek, voják).

Uvedený přehled jistě není kompletní a je také třeba říci, že faktory působící
na vznik přenesených pojmenování v jedné ze zmíněných skupin se zpravidla
uplatňují i při pojmenovávání denotátů ve skupinách dalších.

---

²⁶ Srov. HLADKÁ 1997 a.

K oblastem, v nichž je sémantické tvoření lexikálních jednotek ovlivněno spolupůsobením několika jmenovaných faktorů, patří i nářeční názvosloví rostlin, jímž se zabývá tato práce.

